

גבולות בבית-המדרש¹

רחל וולפיש²

בית-המדרש המתחדש/הפלורליסטי/הישראלי דומה ללימוד הישיבתי המסורתי בעקרון הלימוד "לשמה" ובמרכזיות הלימוד בחברותא, אבל שונה ממנו במובנים רבים אחרים. זהו לימוד שוויוני של גברים ונשים יחדיו, בלא סמכות של הטקסט או של מנחה כול-יודע. בשונה מהלימוד המסורתי, הטקסט אינו מהווה סמכות מחייבת. בשונה מהלימוד האקדמי, יש שבירה של הריחוק בין הטקסט ובין הלומדים, ואין חיפוש אחר אמת או בייקטיבית. הטקסט נלמד ב"קריאה יחפה": קריאה אישית ומקורית בלא תיווך, מתוך ציפייה למצוא בו מקור השראה רלוונטי לעולמו של הלומד. (שקד 2010; פרלמוטר ופילזר 2006, הכהן וולף 2007; גוזמן כרמלי 2020). בית-המדרש המתחדש נוטה אל הלא-פורמלי, השוויוני, הלא-היררכי, ודומה לעיתים לפעילות לא פורמלית בתנועת נוער, ולעיתים לקבוצה דינמית מונחית. גם למנחה, בשונה מהמרצה

¹ מאמר זה מבוסס על ממצאים ראשונים מתוך עבודת מחקר בהתהוות על אודות דרכי הלמידה בבתי המדרש המתחדשים. במסגרת המחקר צפיתי בכמה בתי מדרש המשתייכים לארגון "פנים". במהלכו ראינתי מנחים, לומדים ואנשי מפתח בתחום. המרואיינים, המופיעים במאמר בשמות בדויים, נתנו את הסכמתם להקלטת הריאיון ולשימוש בדברים בעילום שם. אני מודה להם על כך.

² רחל וולפיש, בוגרת תוכנית "רביבים" באוניברסיטה העברית להכשרת מורים להוראת יהדות בבתי הספר הממלכתיים. תואר ראשון במקרא, תואר שני ביהדות זמננו. מורה, מנחת בית-מדרש, עוסקת בהכשרת מורים במכון כרם לחינוך הומניסטי יהודי. חוקרת במסגרת הדוקטורט את האופן בו נלמדים טקסטים יהודיים בבתי המדרש המתחדשים. אוהבת ללמוד וללמד, ולגלות איך אחרים לומדים ומלמדים את תורתם.

באקדמיה, או הרב בישיבה, אין סמכות מחייבת, והפרשנות שלו לטקסט היא רק פרשנות אפשרית אחת מבין קולות רבים. בחלק מבתי המדרש, גם בתחומים כמו קביעת מסגרת המפגש וחלוקת הזמנים בתוכו, אין למנחה מעמד של קובע בלעדי. הוא והמשתתפים רואים בבית-המדרש מרחב שוויוני שיש בו לכולם שותפות מלאה בבניית המסגרת שלו.

אני מבקשת לטעון כי בבתי המדרש המתחדשים מתקיימת עבודת גבול מתמשכת ומרתקת סביב גבולות הזמן, סביב תפקידו של המנחה, ובעיקר סביב השאלה מה שייך ומה לא שייך ללימוד הבית-מדרשי. המונח "עבודת גבול" (Boundary-work), הלקוח מתחום הסוציולוגיה, מתאר את האופן שבו אנחנו מסמנים, באופן סמוי או גלוי, מודע ולא מודע, גבולות של שייכות ואי-שייכות. במשמעותו הראשונה הוא תיאר כיצד מדענים מאפיינים את שיטות העבודה שלהם כדי לבדל את עצמם מעבודה "חובבנית" ולא מדעית, ולאחר מכן הורחבה משמעותו לשדה הזהות כדי לתאר את האופן שבו בני האדם משרטטים גבולות סימבוליים בינם לבין קבוצות אחרות. (Lamont & Virag 2002; ששון-לוי, בן פורת ושביט 2013). כאשר אנו מפרידים בין תחומי דעת או קטגוריות תאורטיות, מגדירים קבוצות חברתיות או מבחינים את עצמנו מאחרים, אנחנו עושים עבודת גבול.

במסגרת מחקרי צפיתי בכמה בתי מדרש הרואים עצמם שייכים לתנועת ההתחדשות היהודית, אולם הם שונים מאוד בגודלם ובסגנונם. עם זאת, ההיבט הלא-פורמלי והלא-היררכי של בתי המדרש מוביל לכך שברבים מהם מתקיים משא ומתן עדין על גבולות הלימוד בין המנחה ובין המשתתפים, ובין המשתתפים לבין עצמם. גבולות הזמן של המרחב הבית-מדרשי נוטים להיות גמישים: מתי בדיוק מתחילים? מתי מתאים לצאת להפסקה? האם אפשר כבר לסיים את החברות ולתכנס שוב במליאה? פעמים רבות יש מעבר עמום, הדרגתי, בין השיחה החופשית של תחילת המפגש לבין הרגע שבו ממש "מתחילים ללמוד". לעיתים קרובות שמעתי תמיהה מצד המשתתפים על הפער בין אורכו של הטקסט לזמן המוקצב

ללימודו: כמעט אף פעם אין מספיק זמן. גם לאכילה המשותפת תפקיד מרכזי במפגש הבית-מדרשי כמחזקת את החיבור החברתי והרגשי בקבוצה, וגם סביבה מתקיים דיון סמוי על הגבולות המתאימים: האם להניח את האוכל על השולחן המרכזי שסביבו לומדים או שאולי כדאי להניח אותו על שולחן צדדי? האם יש לחכות להפסקה או שאפשר להתחיל לאכול במקביל ללימוד? יש המביאים בשפע ושמים גם לחלוק מתכונים, ויש הטוענים שאחרים מגזימים, מפנקים, ומתבלבלים בין עיקר לטפל.

עבודת הגבולות המשמעותית ביותר בבית-המדרש מתקיימת סביב שאלת תוכנו של השיח: על מה מדברים ועל מה לא מדברים בבית המדרש? אחד העקרונות החשובים בבית-המדרש המתחדש היא פריצת גבולותיו של ארון הספרים היהודי הקאנוני והרחבתו לעבר ז'אנרים ותקופות שטרם נכללו בו, נושאים חדשים הראויים להילמד כתורה וגם דרכי לימוד חדשות (צבר בן יהושע 2006). הלימוד הבית-מדרשי אינו פענוח הטקסט בלבד, אלא כולל בתוכו התייחסות לרגשות, לחוויות, לסיפורי חיים וגם לסוגיות חברתיות, פוליטיות ותרבותיות עכשוויות. מנחים רבים מבקשים מהמשתתפים, במהלך סבב הפתיחה, באסיף, או דרך השאלות המנחות על דף המקורות, להביא חוויה אישית, התלבטות חיים רלוונטית, או להשוות בין המקור הקאנוני לכתבה מהעיתון של אתמול. כלשונה של קלישאת בתי המדרש: "איפה זה פוגש אותך". הלומדים, המורגלים בעבודת בית-המדרש, עושים זאת גם באופן ספונטני בלי שהתבקשו, והשיחה במעגל היא פעמים רבות שיחה ערה, רגשית ואסוציאטיבית. נדב, מנחה ותיק בבתי מדרש שונים, מתאר מהו בית-המדרש בעיניו:

אנשים יושבים ולומדים יחד משהו משמעותי. הם משוחחים על זה. דרך זה עולים המון דברים, עולים גילויים של החיים שלהם, גילויים של אמונות, של ערכים, של פחדים ושל ניסיון חיים. דברים שנותנים איזה עומק, אופק לטקסטים.

תמר, מנחה ותיקה אף היא, אומרת:

לימוד בית-המדרשי מנסה לגייס את החוויות האישיות ללמידה, ולגייס את הלימוד כדי להעשיר את העולם האישי.

או בניסוחה של עינב, מנחה נוספת:

אני כל הזמן שואלת איך למשוך את זה לשאלות של החיים. אני לא מוכנה שזה יהיה לימוד אינטלקטואלי, זה חייב להיות לימוד שמפנה אותנו כל הזמן אל החיים ומה אנחנו עושים עם זה.

העולם האישי של הלומד, על כל היבטיו, מהווה משאב מרכזי בלמידה, והמנחים שואפים ללימוד שיש בו פתיחת הלב וחיבור לחיים. נדב מתאר את התהליך כספונטני ואינטואיטיבי, בעוד עינב עושה זאת באופן מודע, דרך תרגילים, כתיבה ושאלות מכוונות. תמר מוסיפה:

אני חושבת שלימוד בית-המדרשי המשמעות שלו היא שאנחנו מערערים על ההבחנות של פנים וחוץ. עכשיו זה אומר שהוא אקטואלי, זה אומר שהוא אישי, זה אומר שהוא מכניס פנימה סוגיות חברתיות. הרלוונטיות של החיים האישיים של הלומד ושל החוויות שלו נוכחת בבית-המדרש, וצריך להיות איזשהו שילוב ראוי בין הידע החיצוני לידע הפנימי ושילוב ביניהם. כלומר, לא צריך להגזים עם זה. אם אנחנו מחליפים מתכונים זה לא הלימוד, אבל אם אנחנו מדברים של חויית הקשר עם ההורה בזמן הבישול בבית ולומדים את כיבוד הורים בקידושין, אז זה כן.

בית-המדרש, אומרת תמר, מערער על ההבחנות המוכרות של מה בפנים ומה בחוץ. הגבולות המוכרים ממקומות לימוד אחרים, בין חוץ ופנים, בין שייך ולא שייך, בין "לימוד" ולא "לימוד", נפרמים. בית-המדרש הוא מרחב מפולש ומאורר, שהרוח נושבת לתוכו והפנים הכמוס מגיח החוצה אל הלימוד המשותף. לצד זאת, ניתן לזהות בדבריה של תמר את עבודת הגבולות העדינה הנדרשת בסיטואציה לימודית מפולשת כזו: החלפת מתכונים היא לא לימוד;

דיבור על חוויית הקשר עם ההורה בזמן הבישול לצד סוגיה בקידושים, זה כן לימוד. הגבולות הורחבו – ועדיין יש צורך לשרטט אותם שוב ושוב, בכל מפגש ובכל חברותא. שכן, הצד השני של הרחבת גבולות הלימוד, של ערעור ההבחנות בין פנים לחוץ, הוא בזבוז זמן יקר של למידה בקבוצה. כדברי תמר: "אחד האויבים של הלמידה הבית-מדרשית היא החוויה הזו של סתם באנו, דיברנו, קשקשנו, הלכנו". נילי, משתתפת בבית-המדרש של נדב, מתייחסת לסוגיה הזו כנקודה העיקרית שמפריעה לה בבית-המדרש:

אני חושבת שזו שאלה של מידה. אני אוהבת את הגישה של נדב, שמבקשת מעורבות חווייתית אישית, גם עמדות גם חוויות, אבל אני חושבת שהיא טובה רק כשלאנשים יש חוש מידה. יש שיעורים שאני יוצאת מהם בהרגשה שמעל חצי מהזמן היה מבחינתי לא רלוונטי...

המתח סביב חלוקת המשאב היקר ביותר בקבוצה, משאב הזמן, נוכח שוב ושוב במעגל הלומדים. מצד אחד, הערות המבטאות חוסר נחת מהכיוון שאליו הלכה השיחה, ובקשות מרומזות וגם גלויות "לחזור אל הטקסט". מצד שני, רגישות גדולה לרגשות המשתתפים, ואינעימות מפעולות של עצירת שיחה. נדמה כי כל מנחה מכיר את ההתלבטות הזו, המבטאת עבודת גבולות תמידית של הנחיה בבית המדרש – האם השיחה הזו רלוונטית ללימוד או לא? האם האסוציאציה הזו, הסיפור האישי הזה, ישתלבו בלימוד, יתרמו לו, יעמיקו את ההבנה של הקבוצה בטקסט, או שמא מדובר בסטייה מהלימוד ובשיחת חולין שאינה רלוונטית לנושא? האם לעצור ולבקש לחזור אל הטקסט, או דווקא לעודד את השיחה המתפתחת? ובמילותיו של נדב:

כאשר יש פיתוח משמעותי של איזשהו דבר שיוצא מהלימוד, או חוויה אישית שהיא מאוד משמעותית, לא צריך לעצור את הדיון, ומתי שיש איזה נטיית ללהג ולקשקש חברתי, אז אני אומר בואו נלמד יותר, נהיה כאילו יותר מיוחדים בזה שאנחנו לא רק סלון דיבורי כזה. בואו נחזור קצת לדף, נלמד עוד משהו, נקבל הזנה של מקורות, ולא רק דיבור שלנו.

עידו, מנחה נוסף שראיינתי, מתלבט גם הוא בשאלה הזו. הוא מציע אפשרות נוספת להתבונן על השיחה האסוציאטיבית שמתפתחת בבית-המדרש:

תמיד יכול להיות שאנחנו מדברים על דברים אחרים, אבל גם אם הם התחילו מדברים לא קשורים, אז יש איזה זרם מתחת, וזה משפיע ומהדהד אחר כך. ואם את מספיק קשובה, אז את יכולה לאסוף את מה שהם אומרים ואז להראות להם איך זה היה קשור. איך הנושא הלא-קשור לגמרי שהם דיברו עליו, איכשהו כן היה קשור לנושא, וזה לא מקרי כי הוא באמת קשור לנושא, כי משהו אצל מישהו קפץ... הניסיון שלי אומר שיש קשר בתנאי שאנשים מוכנים להיות שם, אם הקבוצה עסוקה בלא להיות שם אז זה כבר סיפור אחר... אם אני מספיק קשוב ונמצא שם ומספיק נוכח, אני יכול לייצר את החיבור הזה; אני יכול להבין למה הם עכשיו מדברים על זה ואיך זה קשור למה שעשיתי קודם, גם אם זה לא בדיוק השאלה ששאלתי אותם.

המנחה, לפי עידו, צריך לגלות סבלנות וגם אמון. הוא צריך לסמוך על הקבוצה ולתת לה את הקצב שלה בדרך לאותה נקודה עלומה, נחשקת, של תובנה או של רגע אותנטי, שיש בו לימוד משמעותי האורג יחד את הטקסט ואת החיים. תפקידו כמנחה הוא להאזין רוב קשב לשיחה ולזהות את החיבורים העדינים המתקמים בה. לתפור יחד את הקצוות, ולשקף ללומדים את האופן שבו נארגו הסיפורים הצדדיים יחד עם השאלות הגדולות של הטקסט. תפיסה זו, היונקת ישירות מעולם הנחיית הקבוצות, דורשת קשב עמוק של המנחה לכל ההתרחשות ויכולת שלו לשים לב ל"כאן ועכשיו" הקבוצתי. ההנחה של עידו היא שגם אסוציאציה רחוקה לכאורה "קפצה" בגלל איזה קשר סמוי, תת-קרקעי, אל הטקסט. על המנחה הקשוב לפענח את הקשרים הללו ולהראות לקבוצה "איך הנושא הלא-קשור לגמרי שהם דיברו עליו, איכשהו כן היה קשור לנושא". השיח בקבוצה יוצר טקסט חדש, סיפור חדש, והמנחה החושף את משמעות הסיפור שנוצר הוא גם העורך של הטקסט הקבוצתי וגם הפרשן שלו. בית המדרש הופך לדוגמה חיה של הדיון התלמודי. כמו בסוגיה

התלמודית, שהלכה ואגדה, סיפורי מעשה, דרשות אסוציאטיביות ודקדוקים הלכתיים משמשים בה בערבוביה, כך גם בבית המדרש מתקיים ערבוב בין פרשנות צמודת טקסט או דיון תאורטי לסיפור אישי, לחוויה ולאסוציאציה רחוקה. על המנחה מוטלת האחריות לערוך, לפרש ולהאיר את הקשרים העדינים בין חלקיה השונים של הסוגיה הקבוצתית.

עצם המעבר, אולי מהיר מדי, של בתי המדרש המתחדשים מהעיון בטקסט אל עבר השיחה האישית, מהווה לעיתים קרובות מוקד לביקורת, מבפנים ומבחוץ. העדפת השיחה האישית והרלוונטיות יכולה להיות ביטוי לחוסר הבנה של הטקסט, ואולי אף לבריחה מהעיון הטקסטואלי, שיש בו עמל של פענוח, לעבר הרלוונטיות האישית הנוחה והמחבקת. אפרת, מנחה נוספת שצפיתי בה, שותפה לביקורת הזו נגד בתי המדרש:

כבר אין אחיזה בטקסט, ורק עוסקים במשמעות ושאלות ואין הטקסט מדבר אליי. אז כאן אני מרגישה איזו שליחות, או משימה, להחזיר את המרכז לטקסט.

בית המדרש של אפרת מציע לימוד פורמלי יותר. גבולות הזמן נקבעים באופן מדויק על ידי אפרת, והאכילה מוגבלת לזמן ההפסקה בלבד. גם גבולות השיח ברורים יותר: אפרת חותרת להקיף את מלוא הסוגיה, לקרוא את כל הטקסטים ולוודא שהם מובנים, וכאשר עולים סיפורים או מתפתח דיון שמתייחס למרחבים אישיים או להתלבטות עכשווית, אפרת מתייחסת, אבל תמיד מחזירה את המוקד שוב ושוב אל הטקסט. למרות ההבדל העצום בין בית המדרש הזה ובין השיחה הפתוחה והאסוציאטיבית שראיתי בבתי מדרש אחרים, ולמרות שהגבולות בו היו ברורים והדוקים יותר, גם בו התקיים אותו מתח סמוי בין "שייך" ו"לא שייך" ללימוד. גם אפרת, כמו נדב וכמו עידו, הייתה נתונה בהתלבטות תמידית: מתי "לחתוך" את הדיון שהתפתח ולהחזיר את הקבוצה אל הטקסט, ומתי לתת מקום לדיון הקיומי, האישי, שלמרות תפיסת השליחות – "להחזיר את המרכז לטקסט" – היא לא מוותרת עליו. ובמילותיה:

זה לא רק מחקר פילולוגי יבש חס וחלילה, ואם הלימוד לא היה מדבר אליי, באופן קיומי ואישי וזהותי, לא היו לי בכלל איזשהן מוטיבציות. אני מקווה שזה גם עובר אל הלומדים.

עבודת הגבולות בין תוכן רלוונטי לתוכן לא רלוונטי ללימוד נוגעת, אם כן, באופן עמוק באחד היסודות של הלמידה בבית-המדרש ומייחדת את בית-המדרש המתחדש משני האחרים המשמעותיים שלו: האקדמיה והישיבה. גבולות השיח בכיתה האקדמית ברורים מאוד ומוגבלים לדיסציפלינה ולמתודולוגיה הרלוונטיות. בבית-המדרש המסורתי נוכח המושג "ביטול תורה", לפיו כל דיבור שאינו לימוד, כלומר קריאה בטקסט וניסיון להבינו, הוא זמן מבוזבז שיש לצמצמו ככל הניתן. בית-המדרש המתחדש הוא מרחב אשר גבולותיו פרומים ומצויים כל הזמן במשא ומתן גלוי וסמוי, עדין ומתמשך. האוכל, הסיפורים האישיים, האסוציאציות התרבותיות ומגוון הטקסטים מייצרים יחד מרחב רב-תחומי ובין-תחומי, שיש בו ממד חברתי דומיננטי, והוא מכניס את הגוף והחושים ו"החיים שמחוץ" לבית-המדרש אל תוך הלמידה. מצד שני, דווקא הרחבת גבולות השיח מייצרת זמן ארוך שבו יש דיבור סתמי שאינו רלוונטי. העמימות והיעדר הסמכות הברורה בעניין זה מייצרים גם בלבול וחותרים תחת השאיפה ללמידה. ייתכן שניתן להבדיל בין בתי המדרש המתחדשים זה מזה לא רק בסוג האוכלוסייה שלומדת בהם או בטקסט שהם אוחזים בו, אלא גם באיזונים שהם מבקשים לייצר בין הטקסט לבין החיים, ועד כמה פתוחה ההגדרה שהם מציעים לסוג השיח שנכלל בתוך הלימוד.

עבודת המנחה היא עבודה עדינה של עריכה, של ניפוי ושל אריגת המרכיבים הללו יחד. היא דורשת מהמנחה קשב רב, סבלנות ואמון, ובמיטבה מייצרת רגעים של דיאלוג עמוק ומדויק בין הטקסט ובין הלומדים. השאלה מהי התורה הנלמדת בבית-המדרש וכיצד ראוי ללמוד אותה מקבלת תשובה רחבה מאי-פעם.

ביבליוגרפיה

- גוזמן כרמלי, ש. (2020). מפגשים מסביב לטקסט: אתנוגרפיה של יהדויות, חיפה: אוניברסיטת חיפה והוצאת פרדס.
- הכהן-זולף, ח. (2007). "ביתהמדרש – ישן וחדש", בתוך: עמית, הכהן, באר (עורכים), מנחה למנחם: קובץ מאמרים לכבוד הרב מנחם הכהן, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 139-149.
- פרלמוטר, ש. פילזר ר. (2006). "אלו ואלו דברי אלוהים חיים – בית מדרש אלול וקהילות לומדות", בתוך: גדיש: בטאון לחינוך מבוגרים, כרך י', עמ' 227-235.
- צבר בן יהושע, נ. (2006). "ובכל זאת: להמשיך לחפש אתונות", בתוך: א' שפירא (עורך) מענית הלב מנחת דברים למוקי צור, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 201-210.
- שקד, נ. (2011). "קריאה יחפה", בתוך: ארץ אחרת 58, נובמבר 2011.
- ששון-לוי, א. בן פורת, ג. שביט ז. (2009). "מבוא: זהויות גבולות ומרחבי מיון בחברה בישראל", בתוך: זאב שביט, אורנה ששון-לוי וגיא פורת (עורכים) מראי מקום: זהויות משתנות ומיקומים חברתיים בישראל, ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

Lemont, M. & Molnar. V. (2002) "The study of boundaries in the social sciences", *Annual Review of Sociology* 28, pp. 167-195.